

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ПАМ'ЯТІ: ІНШИЙ ЯК «ВИКЛИК» (НА ПРИКЛАДІ М. РІВНЕ)

Максим Гон

Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID: 0000-0002-6121-4745

Наталія Івчик

Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID: 0000-0002-5862-2414

<https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00020>

Анотація. *Задля з'ясування сприйняття Голокосту в м. Рівне проаналізовано співвідношення політичних сил у регіоні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., тогочасну тематику публікацій громадсько-політичних часописів, з'ясовано тенденції потрактування подій Другої світової війни представниками місцевих політичних еліт. Автори доводять, що це сприяло реанімації пам'яті рівнян про Голокост. Водночас пріоритетним для рівнян виявилось завдання ліквідації символів радянського тоталітаризму та глорифікація Української Повстанської Армії. На цьому тлі геноцид євреїв тривалий час залишався маргінальною сюжетною лінією у символічному просторі Рівного. Лише в останні роки в місті з'явилися маркери, що розповідають про Голокост. Ці інструменти нагадування засвідчують відмову місцевих політичних еліт від ексклюзивної моделі колективної пам'яті.*

Ключові слова: *пам'ять, Голокост, місцеві політичні еліти, символічний простір, Рівне*

Вступ

Широкий спектр імовірних інтерпретацій Іншості зумовлює необхідність обумовлення кількох стартових ремарок. По-перше, наші роздуми з приводу задекларованої теми вміщуються в «систему координат» етнополітології. Відтак терміном Інший ми означаємо тих, хто є носіями певних соціокультурних традицій, цінностей та, що не менш важливо, історичних пам'ятей, котрі й відрізняють їх від тих, з ким вони співіснують пліч-о-пліч. По-друге, процеси лібералізації в суспільно-політичному житті СРСР зумовили стрімку реанімацію колективних пам'ятей. Її артикулювали різнопорядкові суб'єкти: з одного боку — професійні історики, з другого — ті, хто були безпосередніми учасниками тих чи інших подій, а також їх оповідачі — нащадки авторів усних історій. Створені ними наративи вагомо вплинули на таке потрактування подій Другої світової війни, яке не відповідало наголосам, розставленим радянською історичною наукою. По-третє, реконструювання колективної пам'яті в умовах

зростаючого «колективного самомилування» (І. Берлін) може перетворювати Іншість, власне ж події, що пов'язані з нею, в дилему її (не)включення в «Ми»-пам'ять. Також, «сюжетні лінії», на яких ми конструємо свої міркування, продуковані сучасним символічним простором міст Західної України (власне, Східної Галичини й Західної Волині), який засвідчує домінування націоналістичного пафосу над будь-якими іншими лейтмотивами трактування подій Другої світової війни. І, нарешті, останнє: ми здійснюємо своє дослідження в хронологічних межах 1990–2018 рр. Нижня хронологічна межа визначена як часом здобуття Україною політичного суверенітету, так і відкриттям у Рівному пам'ятника жертвам Голокосту. Визначення верхньої межі зумовлене появою в цьому місті орієнтаційних знаків. З-поміж багатьох об'єктів, які пов'язані з історією юдеїв, католиків, православних, лютеран, — вказівник на вищеназваний меморіал, що, на наш погляд, символізує відмову рівненського політичного класу від ексклюзивної моделі колективної пам'яті.

Робоча гіпотеза наших роздумів — місцеві політичні еліти справляють визначальний вплив на процес переобрамлення символічного простору міст. Місцеві еліти — це та соціальна страта, яка впливає на ціннісні орієнтації громадян у тій чи іншій адміністративній одиниці, регіоні та користується особливим впливом на ухвалення політичних рішень (Rybalka 2014: 374). Вивчаючи предмет статті на тлі сприйняття теми Голокосту в Рівному наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., аналізуючи задля цього громадсько-політичні часописи та політичні симпатії містян, ми намагаємося довести те, що саме позиція місцевих політичних еліт сприяла відображенню Голокосту в символічному просторі Рівного. Одночасно доводимо, що саме завдяки їй у місті ліквідовано частину тих маркерів, які промовляли про участь Червоної Армії та радянського підпілля в Другій світовій війні, введено в міський ландшафт сюжет героїки Української Повстанської Армії (УПА). На цьому тлі пам'ять про геноцид євреїв виявилася маргінальною сюжетною лінією символічного простору сучасного Рівного, яка не демонструє жалю за втраченою (як і польською, чи чеською) Іншістю.

Дилеми включення Іншого в колективну пам'ять

Включення Іншого в колективну пам'ять — складний і багатогранний процес. Воно, зрозуміло, залежить від багатьох причин. Найважливішою з них, на наш погляд, є політична культура, здатність вийти поза межі «Я» / «Ми», побачити поруч Інших, «Вони», сприйняти історію останніх як складову частину власної. Тієї історії, яка не базується на етноцентризмі. А якщо вона й є такою за своєю суттю, то залишає бодай якийсь простір для існування поруч із «власним» нарративом іншого — того, який репрезентований представниками т. зв. невідоміючих груп.

Не менш важливою є й здатність більшості дати їм право на існування в колективній пам'яті, визнати Іншість. Адже в умовах досліджуваного хронотопу вона була маргінальною. Гасло «інтернаціональної дружби і єдності» в СРСР виявилось формальним, позбавленим реального змісту. Тим часом правдива Іншість перетворилася на *terra incognita*. Вона не пропагувалася науковцями чи іншими

представниками символічних еліт. На доказ цього судження наведемо слова О. Токової, які оприлюднені наприкінці 1991 р. в одній з рівненських газет:

«Переглянувши ще раз нашу краєзнавчу літературу та згадавши музейні експозиції, які створювалися на догоду і для ілюстрації офіційної історичної доктрини, бачиш, що життя краю, принаймні у 1921–1939 рр., вимальовується дуже збідненим» (Токова 1991: 2).

Промовистою є й назва її статті: «Ми були багато різнобічніші, ніж це дехто тепер зображає» (там само). Таким чином, предмет цієї розвідки вивчається на тому тлі, яке виписане двома тоталітарними режимами: геноциду євреїв нацистською Німеччиною та радянської політики пам'яті, яка спричинила забуття поліетнічного минулого міста (Gon, Dolganov & Ivchuk 2017: 154).

Ведучи мову про включення Інших у колективну пам'ять слід враховувати особливу складність реалізації цього курсу тоді, коли йдеться про різне потракування тих чи інших подій нащадками конфліктуючих сторін. У цьому випадку соціокультурна самотність тих, хто колись був сусідом, втрачає своє першочергове значення. Інший у пам'яті нащадків суб'єктів міжнаціональних конфліктів може перетворитися в «чужого», того, кому «свої» адресувати емпатію не повинні.

Як приклад такого оціночного алгоритму — протистояння навколо відкриття пам'ятника в с. Івановій Долині Костопільського району Рівненської області, де, згідно позиції польських істориків, у ніч з 22 на 23 квітня 1943 р. підрозділом УПА І. Литвинчука (Дубового) вбито біля 600 поляків (Bagiński 2008). Відкриття меморіалу цим жертвам у червні 1998 р. зумовило неприйняття частини рівнян, зокрема — представників Народного Руху України. Його друкований орган газета «Волинь» відреагувала на ці події оприлюдненням статей з обвинуваченням позиції влади, розмірковуваннями про роль польських осадників в історії України (Prask 1998: 3), «...спорудження мало що не мавзолею на пошанування не просто окупантів, а напасників і ненависників українців з їх маячнею про «всходні кресли» і «Жеч Посполиту од можа до можа» (Nacionalna gidnist 1998: 3).

Судження про неоднозначність сприйняття тих чи інших фактів нащадками як передумови різних позицій у питанні пошанування жертв, включення пам'яті про них у символічні простори міст тощо нерідко правомірно застосовувати й до тих подій, що пов'язані із Голокостом. Адже ця тема, словами О. Стяжкіної, — «сюжет невідрефлексований, толком не промовлений і не прожитий» (Stiazhkina 2014: 13). Не менш важливим є висновок А. Подольського про те, що Голокост — це частина спільної історії України (Podolskyi 2009: 57).

У роки горбачовської «перебудови», коли національне зазвучало з особливим трепетом на тлі колишнього просування владою образу «радянської людини», національні меншини в Україні склали 22,1 %. Скориставшись правом на ренесанс, вони створили численні організації та об'єднання (напр., участь у другій Асамблеї національних меншин України (2004 р.) взяли представники 1200 їх організацій і м. Рівного зокрема (Shchob Ukraina 2004: 1). Водночас на той час вже було зрозуміло, що репрезентантів Іншості «назовні» обмаль: згідно даних Всеукраїнського перепису 2001 р., 96 % мешканців Рівненської області — українці. Представників національних

меншин у цій адміністративній одиниці було лише 48 тис. Чехи склали в той час лише 0,03 %, євреї — 0,04 %, поляки — 0,2 % (Androshchuk 2003: 2).

Майже аналогічною була етнотемографічна картина і в обласному центрі — м. Рівне. В часи постання України як суверенної держави, українці склали 91,6 % його населення (Yurchuk 2014: 58).

Ця статистика актуалізує питання про визнання Іншості національною більшістю в «параметрах» конкретної адміністративної одиниці за умов мало не цілковитої відсутності їх представників. Хто за таких умов має стати промоутером пам'яті про тих, хто загинув, був депортований чи виїхав із малої Батьківщини? Чи історико-культурна спадщина національних меншин, що давно стала невидимою, завмерла неначе в алгоритмі суджень О. Шпенглера не повинна реанімуватися взагалі?

Перший варіант відповіді на ці питання сформульовано наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Тоді, в роки Перебудови, історики прагнули не тільки ліквідувати т. зв. її білі плями, але й позбутися паралічу оцінки минулого в прокрустовому ложі «класових ідеалів», повернути йому правдиве звучання. У т. ч. й те, котре визначалося камертоном національного.

У той час переосмислення подій Другої світової війни справило роль вибухівки. Громадськість дізналася про чимало сюжетів, які замовчувалися десятиліттями (напр., колосальні втрати Червоної Армії влітку 1941 р. тощо). Серед них — Голокост (який, як і Голодомор) десятки років був табуованим у СРСР.

«Ми»-пам'ять і Голокост

Попри те, що геноцид євреїв увійшов у публічний дискурс, Україна в ті роки ще не визначила свого ставлення в питанні включення Голокосту в колективну пам'ять. Відповідь на нього формувалася як у Києві, так і на місцях. Йшлося про те, чи політичні еліти (в т. ч. й місцеві) керуватимуться наміром поставити знак рівності поміж болем «своїм» (що зумовлений травматичною пам'яттю про Голодомор) і «чужим» («спадщина» Голокосту), чи вони навпаки — диференціюють цей біль, що в перспективі призведе до витіснення пам'яті про носіїв Іншості на маргінес. Зокрема, в символічному просторі міст.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні та її західній частині зокрема простежувалася певна лояльність до Іншості, яка зумовлювалася усвідомленням спільних доль різних націй у СРСР — державі, яка десятиліттями нав'язувала своїм громадянам «ідеал» радянської людини, а тим самим педалювала не стільки інтеграційні, скільки асиміляційні процеси. У випадку українців та євреїв йшлося також про усвідомлення себе жертвами тоталітарних режимів. Доля цільових груп, котрі свідомо знищувалися більшовиками й нацистами, участь частини євреїв у Народному Русі України за перебудову чи його підтримка зводила містки порозуміння поміж двома націями. Першими проявами емпатії до жертв Голокосту стала участь представників різних національностей (українців, зокрема) в заходах, які

проводилися з ініціативи євреїв і присвячувалися вшануванню пам'яті жертв цього геноциду. Так було, напр., у квітні 1990 р., коли в Рівному вперше проведено такий вечір пам'яті (Fejshter 1990a: 1).

Подібних прикладів визнання Іншості, що знищена нацистами, її, скажемо так, ритуального поминання представниками національно-демократичних сил у ті роки було чимало. Так, скажімо, в Івано-Франківську участь у реквіємі пам'яті, який відбувся 13 жовтня 1991 р. з нагоди 50-річчя знищення бранців гетто, брали представники влади, політичних партій, громадських організацій. Панахиду за загиблими відправили священники УГКЦ, УАПЦ, УПЦ та рабин (Fabryka 1991: 1).

Ще один приклад того, що Україна поступово відмовлялася від радянського досвіду замовчування Голокосту, — зведення меморіалів, пам'ятних знаків тощо. Передусім йдеться, зрозуміло, про відкриття 29 вересня 1991 р. пам'ятника розстріляним євреям у Бабиному Яру. Створення монументів євреям-жертвам нацизму в різних містах і містечках України (напр., у 1992 р. у Львові), проведені на світанку української державності відповідні комемораційні заходи промовляли про перспективу включення Голокосту в українську колективну пам'ять.

Церемоніали відкриття меморіалів, другі заходи, якими вшановувалася пам'ять тих безневинних жертв нацизму, які раніше репрезентували в Західній Україні й Рівному зокрема Іншість, — одна з тих складових, котрі визначають зміст інклюзивної моделі пам'ятання. В цьому випадку сам факт присутності на заході, продемонстрованої участі в жалобі — дія, яка промовляє про повагу, емпатію, пам'ять. А вони, зрозуміло, віддзеркалюють назовні внутрішню політичну культуру індивіда. Модуль останньої можна певною мірою узагальнити словами поетеси Мар'яни Кіяновської, що прозвучали 20 червня 2019 р. на публічному симпозіумі у Львові: «Я присвоїла собі досвід чужого болю».

Заявлений М. Кіяновською алгоритм мислення — промовисте його протиставлення тій ганебній практиці, яку реалізовано в СРСР. Адже своєю політикою замовчування, невизнання Голокосту (як і Голодомору) він, з-поміж іншого, позбавив загиблих як облаштування місць, де вони покоїлися, так і шансів на ритуальне поминання. Досвід сортування тих, хто відійшов у вічність, влучно описав учасник відкриття меморіалу розстріляним євреям у Рівному Є. Шепітько:

«Тоді ж, коли мовчанням вшановували пам'ять жертв Сосонок, я запитав себе: хто ж то і для чого поділяв наші братські могили за національною ознакою? Чому у роковини пам'ятних дат над прахом одних поломеніють квіти, Вічний вогонь пам'яті нагадує живим про гірку долю мертвих, а інші могили занехаяні, розбиті, забуті і беззахисні...» (Shepitko 1991a: 2).

На тлі вищесказаного — відкриття пам'ятників жертвам Голокосту, які самим фактом своєї появи визначали нову складову в символічних просторах міст України, — у подальшому сфокусуємо увагу на питанні участі в комемораційних заходах представників влади та політичних партій. Ця опція, як буде показано далі, виявиться своєрідним маркером демонстрації емпатії до Іншості, яка фактично зникла з соціокультурного простору Рівного. Такий ракурс, на наш погляд, промовляє про

відсторонення від Інших чи навпаки — поєднання в ціннісній системі координат індивіда і соціальних груп «Ми» та «Вони»-пам'ятей.

У листопаді 1990 р. в урочищі Сосонки, де в листопаді 1941 р. розстріляно 17,5 тис. євреїв Рівного, відкрито пам'ятник. Участь у цьому заході брали голова виконкому Ровенської міської ради народних депутатів І. Федів, заступник голови облвиконкому С. Чернолоз, народний депутат Верховної Ради України В. Червоний (Fejshter 1990b: 1, 4). У червні наступного року, напередодні 50-ї річниці розстрілів тамтешніх євреїв, у цьому місті відкрито меморіал. Поруч із представниками місцевого єврейського культурного товариства, у церемонії взяли участь вищезгаданий голова Рівненської міської ради, заступник голови облвиконкому Т. Харчук, народний депутат СРСР В. Мартиросян, представник НРУ і Української Республіканської Партії І. Дем'янюк, заступник голови товариства української мови імені Т. Г. Шевченка В. Дворжак (Shepitko 1991a: 2).

Створенням меморіалу в Сосонках місцева влада новопосталої держави та громадськість Рівного зробили суттєвий крок уперед на шляху включення Голокосту в колективну пам'ять містян. Реакцію на події листопада 1990 – червня 1991 рр. рівненських євреїв, яким пощастило пережити Другу світову війну, сповна відображають слова М. Бронштейна, який втратив у Сосонках 26 родичів: «Земний уклін усім Вам, земляки, за пам'ять» (Bronshitejn 1990: 2).

Висновок про те, що відкриттям меморіалу в Сосонках здійснено прорив у сприйнятті фрагменту історії Рівного як болю власного, не чужого певною мірою коригується тим, що фактична ініціатива його спорудження вийшла не із середовища національно-демократичних сил, а ще існуючої наприкінці 1980-х рр. радянської влади (29 жовтня 1987 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про посилення роботи з увіковічення пам'яті захисників Батьківщини, активізацію військово-патріотичного виховання трудящих». На його виконання секретаріат Ровенського обкому компартії видав відповідне розпорядження, що й дало імпульс до постановки питання про облаштування місця масових розстрілів євреїв Рівного. 18 лютого 1988 р., на виконання постанови секретаріату Ровенського обкому партії, заступник голови міськвиконкому затвердив відповідний робочий план. Він, зокрема, передбачав розробку ескізу проекту меморіалу (Arkhivnyi viddil: 48, 50). Станом на середину листопада того ж року вже велася геодезична зйомка місць поховання в урочищі Сосонки, під'їзду до нього; «визначено статус місця захоронення, - стверджувалося у тогочасній діловій переписці, — як пам'ятник історії обласного значення, означена охоронна зона меморіалу...» (Arkhivnyi viddil: 88).

Водночас ці нюанси будівництва меморіалу не є визначальними. Головним є сам факт його відкриття. Адже в місті постало не просто місце, яке проказувало про місце страти цільової групи жертв нацизму. Воно створило передумови для інструменталізації пам'яті: Сосонки мали стати місцем проведення пам'яттєвих практик; у разі промовляння імпульсів тим, хто брав би участь у заходах із вшанування жертв Голокосту, меморіал проговорював би українцям, які вже кілька десятиліть чисельно домінували в Рівному, про неукраїнське минуле міста.

Відкриття меморіалу в Сосонках — не єдине свідчення того курсу в політиці пам'яті на мікрорівні, що реалізовувався після проголошення Україною державного суверенітету. Певним доказом відмови від амнезії по-радянськи є публікації про вбивства євреїв у роки Другої світової війни в газеті Рівненської обласної державної адміністрації «Вільне слово», діалог влади й Рівненського товариства єврейської культури про встановлення пам'ятних знаків на інших місцях розстрілів жертв Голокосту в Рівненській області (так, напр., восени 1992 – навесні 1993 р. йшлося про створення меморіалу в містечку Костопіль), їх спорудження, що відбувалося головно коштом родичів загиблих.

Водночас, включення Голокосту в комеморативну практику як прояв співчуття місцевих політичних еліт до знищеної в Рівному Іншості, на наш погляд, виявилось неоднозначним. Після відкриття меморіалу в Сосонках, представники місцевої влади час від часу уникали участі в заходах, що проводилися тут місцевими євреями. Вже в листопаді 1991 р. з-поміж промовців (голова Рівненського товариства єврейської культури Д. Фейштер, його секретар О. Штейнгарт та ін.) репортер місцевої газети не зафіксував жодного представника влади чи політичних партій. Єдиний оратор від української громадськості на цьому заході — політв'язень І. Коток, який констатував спільність трагічних доль українців та євреїв і закликав зміцнювати їхню дружбу в демократичній Україні (Fedorov 1991: 2).

Часто-густо аналогічною була ситуація і в наступні кілька років. Напр., інформація в газеті Рівненської облдержадміністрації «Вільне слово» про мітинг-реквієм у Сосонках з нагоди звільнення Освенціму, що відбувся в травні 2000 р., не містить констатації виступу жодного представника місцевої чи обласної влади. Окрім пастора християнської громади О. Музичука, промовцями були голова Рівненської єврейської громади Г. Фраєрман, голова ради ветеранів війни єврейської громади Л. Левін, голова асоціації колишніх в'язнів гетто П. Дунаєвська, учасник партизанського руху М. Айзенштейн (Zakaliuk 2000: 2).

Отже, є підстави констатувати парадоксальну ситуацію: з одного боку, періодична преса час від часу представляє на своїх шпальтах читачам «єврейську тематику», з другого ж, не фіксує присутності на комеморативних заходах представників місцевих політичних еліт. Промовистий і інший приклад: на 60-ту річницю розстрілів у Сосонках вищезгаданий періодичний орган облдержадміністрації «Вільне слово» обмежився публікацією фото із заходу, а в її рубриці «Наш історичний календар» злочин нацистів у Рівному листопада 1941 р. навіть не згаданий. Навряд чи таке (не)відображення подій, коли місто втратило майже половину своїх мешканців, випадкове. Здається, правомірно припустити, що на початку XXI ст. Іншість у Рівному почала сприйматися по-новому.

Певним запереченням цього є публікація статей на «єврейську тему» як тих друкованих органів масової інформації, які видавалися в Рівному, так і в районах (напр., восени 1991 р. про Голокост в одній із своїх статей оповідає здолбунівська громадсько-політична газета «Нове життя» (Logodzinskyi 1991: 3). Іншу інтерпретацію таким публікаціям дає Ю. Юрчук. На її думку, статті про Голокост у регіональній пресі

— один із інструментів, який використовували симпатичні старих політичних цінностей у боротьбі з прибічниками УПА за спадщину Другої світової війни (Yurchuk 2014: 99).

Ймовірно, правомірними є обидві версії інтерпретації. При цьому, на наш погляд, (не)присутність Голокосту в публічному дискурсі відображала тогочасний тріумф колективного несвідомого, який не в останню чергу педалювався новими знаннями про злочин Голодомору. Завдяки українським історикам, останній почав поволі затьмарювати геноцид євреїв. У країні виникла атмосфера, яку В. Їльге, спостерігаючи за спробами українських учених показати «своїх» чисельнішими жертвами за «чужих» (вбитих комуністичним режимом у 1932–1933 рр. за тих, кого знищено в роки Голокосту), у 2006 р. назвав «змаганням жертв» (Yilge 2006: 16). Така оцінка тогочасних реалій звучала й пізніше. Напр., І.-П. Химка на початку 2014 р. стверджував, що «наративи Голодомору 1932–1933 рр. і масових репресій у Західній Україні під радянським режимом змагаються із наративом Голокосту...» (Khymka 2014).

Тема Голодомору, яка на початку XXI ст. стала особливим об'єктом уваги громадськості, відобразилася в міському ландшафті Рівного. 22 листопада 2008 р. у ньому встановлено камінь, на місці якого заплановано звести пам'ятник «Жертвам голодоморів та політичних репресій» (U Rivnomu rozprochaly budivnyctvo 2008). Враховуючи те, що монументи є частиною ритуалів, адже постання перших є передумовою проведення других (Yurchuk 2014: 30), зрозумілий намір ініціаторів цього проекту використовувати тематичні коди майбутнього пам'ятника для ретрансляції рівнянам нових оцінок, що в ті роки формулювалися українською історичною наукою.

«Змагання жертв» засвідчувало дистанціювання значної частини українських істориків від геноциду євреїв. Це відбувалося на тлі ініціатив Української держави, коли здійснено низку важливих кроків, спрямованих на реанімацію пам'яті про Голокост. Можливо, найкращими показниками цього стало підписання Декларації Стокгольмського міжнародного форуму про Голокост (2000 р.), надання Міністерством освіти і науки України дозволу викладати спецкурси з історії Голокосту у вищих навчальних закладах, включення цієї теми до навчальних програм з історії школярів (1993–1994 рр.). Починаючи з 2001 р. тема Бабиного Яру почала звучати у промовах Президентів України (Khymka 2014). Через десятиліття Україна на державному рівні почала відзначати Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту.

Отже, відкриттям меморіалу в Сосонках місцева політична еліта здійснила вагомий крок на шляху реалізації інклюзивної моделі пам'яті. Після цього тему Голокосту (із урахуванням тривалої неприсутності представників влади й політичних партій на комеморативних заходах, відсутність у місті бодай одного орієнтаційного знаку, що вказував би на місце знаходження гетто в Рівному та урочища Сосонки) полишено місцевим євреям як *їхній* спогад, а *не наш* (колективній) біль.

Місцеві політичні еліти й символічний простір Рівного: кодування нового змісту

Ця позиція тодішніх політичних еліт у Рівному сформувалася на початку 1990-х рр., який означився й іншими подіями, що вплинули на зміну символічного простору Рівного: ліквідація частини пам'ятників, годонімів, які промовляли про радянське минуле й, одночасно, наповнення міського ландшафту тим змістом, який розповідав про УПА. Такі переіначення відбувалися фактично в усіх містах Західної України починаючи з кінця 1980-х рр. Переміни в регіоні стали можливими завдяки розвитку багатопартійної системи та перевазі національно-демократичних сил. Так, станом на 2 січня 1994 р. у Рівному було зареєстровано 49 місцевих осередків політичних партій (18 % з них — обласні організації). Осередки НРУ склали в Рівненській області 45 % від загалу, УДП — 16 %, Української радикальної партії — 12 % (Partii ochuma statystyky 1994: 1). Через кілька років, у 1998 р., ліві в м. Рівне були представлені лише Аграрною, Соціалістичною та комуністичною партіями. Інші ж відносили себе до правого, центристського чи право-центристського спрямування (Grynychuk 1998: 3). В Рівному, як і в інших містах України, проведення мітингів і віче в ті роки стали звичною практикою політичної участі. А відтак, з часом один із очільників цього міста виношував ідею звести в ньому (поруч із пам'ятником дітям підземелля)¹ монумент мітингувальникові (U Rivnomu planuiut 2012: 2).

Тогочасні симпатії мешканців Рівного до НРУ зумовлювалися його внеском у боротьбу за незалежність України 1989–1991 рр. Відтак він претендував на лідерство не тільки в лоні національно-демократичних, але й націоналістичних сил Рівненщини (Pro gromadsko-politychni 1997: 2). У 1998 р. вони спільно й успішно вели боротьбу з лівими політичними силами в час виборів до Верховної ради України (четверо членів НРУ з Рівненської області здобули того року депутатські мандати) (Demianiuk 1999: 2). Вони ж були й головними опонентами в змаганні за старий / новий символічний простір Рівного. Головними речниками останнього в 1990-х рр., ініціаторами побудови пам'ятників були РУХ та Українська Республіканська Партія (Yurchuk 2014: 89).

Серед обраних до Верховної Ради — В. Червоній, який у той час був одним із найяскравіших громадсько-політичних діячів краю (1989 р. він створив перший на Рівненщині осередок РУХу, з 1991 р. очолював його Рівненську крайову організацію) й суттєво вплинув на переформатування символічного ландшафту Рівного. Місцева преса в той час зауважувала, що «...впродовж останніх двох років його постать була, зрештою, й залишається чи не найпопулярнішою на небосхилі громадсько-політичного життя Рівненщини» (Poterymo 1991: 1).

Нові віяння в формуванні символічних просторів міст у Галичині й на Волині стартували наприкінці ХХ ст. — процес, який згодом названо декомуназацією. Наприклад, в Івано-Франківській області вже до 1992 р. демонтовано майже півсотні пам'ятників і пам'ятних знаків радянського періоду. До кінця десятиліття таких об'єктів було вже понад 200 (Fedokova 2019).

¹ Ймовірно йшлося про спробу вшанувати в такий спосіб героїв повісті В. Короленка «Діти підземелля».

Завдяки перевазі національно-демократичних сил на місцевій політичній шахівниці аналогічний процес відбувався і в Рівному. Першим кроком на шляху демонтажу монументів радянської доби в цьому місті стало рішення виконавчого комітету міської ради (23 серпня 1991 р.) знести пам'ятник Леніну (Zajava-zvernennia 1991: 1). Воно ухвалене на фоні політичного бурління в країні, котре супроводжувалося проявами публічної зневаги до пам'ятників Леніну, іншим більшовикам, меморіалів «жовтневої революції», громадянської та німецько-радянської воєн, що спонукало Президента СРСР М. Горбачова видати 13 жовтня 1990 р. постанову «Про припинення наруги над пам'ятниками, пов'язаними з історією держави та її символами» (Pro rgrupennia narugu 1990: 1). На тлі такої форми маніфестування політичних цінностей громадянами СРСР та після провалу путчистів, на теренах України розпочався демонтаж пам'ятників Леніну (Pamiatnyku — ne zalozhnyku 1991: 2). До моменту оприлюднення вищеназваного постанови М. Горбачова, їх знесено в Тернополі, Коломиї, Калуші та Червонограді, а в Івано-Франківську, Городенці, Надвірній, Тисмениці та інших населених пунктах такі наміри вже відкрито обговорювалися. Винесенню вердикту монументу Леніну в Рівному передувало перейменування вулиці, яка раніше називалася його ім'ям (Zvernennia 1991: 1).

З висоти десятиліть, що канули в Лету, зрозуміло: стирання пам'яті про Леніна в символічному просторі міста продемонструвало сучасникам початку 1990-х рр. те, що переписування історії та її репрезентація в меморіальних об'єктах чи уславлення в годонімах можливе. В умовах очевидної агонії тодішнього політичного режиму місцева політична еліта усувала ті «маркери», які десятиліттями символізували владу, її визначного ідеолога. Виявилось, що канонізовані в п'єдесталах чи назвах вулиць політичні цінності підвладні змінам. Перший досвід «завершеного циклу» палімпсесту по-рівненськи здобуто тоді, коли на місці знесеного пам'ятника Леніну постав інший — Т. Шевченкові. Рівне навчилося міняти «головного героя» саги історії. Здобутий досвід відкрив простір подальшим діям, спрямованим на зміну символічного простору цього міста, вираженню в такий спосіб цінностей тих політичних акторів, котрі користувалися значною підтримкою мешканців міста.

Найбільш резонансними проявами перечитування радянського нарративу та його заперечення в Рівному стали знесення погрудь командира радянського партизанського загону Д. Медведєва і розвідника М. Кузнєцова. Рішення Рівненської міської управи про демонтаж бюсту першого реалізовано вже в жовтні 1992 р. (Artyuniuk 1992: 1). Наступного року розпочалася значно резонансніша епопея з демонтажем пам'ятника М. Кузнєцову. Він, згідно обіцянок голови Рівненської міської управи І. Федіва, мав бути знесеним напередодні 50-ї річниці розстрілу нацистами рівнян (20 жовтня 1943 р.) — акт помсти за замах радянського розвідника на гітлерівського чиновника в осерді рейхскомісаріату «Україна». Проте намір голови міської управи І. Федіва не виконав його наступник В. Мороз (Rokytnets 1993: 1). Місце пам'яті, яке впродовж десятиліть сповна виконувало свою роль у часи існування СРСР, суттєво прив'язувало спогади рівнян до подій війни перетворилося в об'єкт полеміки, в ході якої супротивники радянської влади запропонували нове прочитання діяльності радянського підпілля часів нацистської окупації Рівного. Палімпсест

символічного простору, старт якому задали місцевий РУХ та інші опозиційні комуністам політичні сили, включав завдання мінімізувати роль радянського підпілля (ба більше – ймовірно, регіону й країни в цілому) й артикуляції ролі інших сил, що брали участь у боротьбі з нацизмом на теренах України. 17 травня 1994 р. пам'ятник М. Кузнєцову перенесено на другорядну, малопомітну вулицю Ясну. На його місці зведено пам'ятний знак «Загиблим за Україну».

Вищеописані події — своєрідний підготовчий етап, який передував глорифікації історії УПА в символічному просторі Рівного. Припускаємо, цей процес розпочався дещо раніше, проте здійснювався обережно, почасти — латентно. Так, знесення погруддя Д. Медведєва відбувалося в рік 50-річчя утворення УПА. Промовисто, що в переддень цієї дати, 13 жовтня 1992 р., з'явилося розпорядження голови Рівненської міської управи про перейменування вулиць Волгоградської, Чкалова, Ватутіна, Чапаєва та ін. Ці прізвища замінювалися на тих, хто репрезентував представників національно-визвольної боротьби в роки Другої світової війни. Йдеться, про Ніла Хасевича, Кліма Савура, Євгена Коновальця, Романа Шухевича, Степана Бандеру (ім'ям останнього мала бути названа вулиця «Московська») (Герус 1992: 1). Зауважимо, що наступного місяця після появи вище названого розпорядження, голова Рівненської міської управи І. Федів взяв участь у жалобних урочистостях у Сосонках (Димов 1992: 1) — свідчення тогочасних спроб місцевої влади поєднати процес формування нового «обличчя» міста із вшануванням пам'яті тих жертв нацизму, яких десятиліттями не згадувала радянська влада.

Водночас, вищеназвані представники УПА, чиїми іменами названо вулиці в Рівному, — промовисте свідчення того, що керівництво цього міста початку 1990-х рр. здійснювало цілеспрямовану політику уславлення націоналістичної течії руху Опору. Після відкриття спочатку пам'ятника, а згодом — меморіалу в Сосонках, будь-який варіант «вплетення» Голокосту в той сегмент символічного простору міста, який пов'язаний із подіями Другої світової війни, здається, навіть не розглядався. Він утворився внаслідок збереження більшості місць пам'яті, які були створені в радянський час, та доповнився тими, котрі відображали участь у війні УПА. На наш погляд, завершивши чужу (властиво — комуністичну) ініціативу впорядкування місця останнього спочинку рівненських євреїв, яке знаходиться на окраїні міста й є малопомітним, здійснивши відповідні комемораційні заходи, а відтак — продемонструвавши свою позицію щодо реанімації пам'яті про Голокост місцевий політичний клас самоусунувся від цієї теми.

Ця гіпотеза підтверджується тим, що протягом десятиліть у місті не здійснено жодного іншого кроку для реанімації пам'яті про тих, хто загинув у Сосонках чи був бранцем рівненського гетто. Після 1991 рр., коли в Рівному завершено облаштування меморіалу жертвам Голокосту, фактично йшлося про тихе прощання з темою геноциду євреїв — наслідок, цілком імовірно, вкрай непростих українсько-єврейських взаємин часів окупації, а також неготовності місцевого наукового середовища дати відповідь на питання про те, яку роль у соціокультурних та економічних процесах у Рівному відігравали євреї до 1939 р. Можливо далось взнаки й те, що, згідно припущення П. Долганова, «асимільоване селом» після Другої світової війни місто так і не

віднайшло своєї виразної ідентичності, що може породжувати страх перед символами Інших, які загрожують її розчинити» (Gon, Dolganov, Ivchuk 2017: 155). Опосередкованим підтвердженням слушності вище названих гіпотез про (не)свідоме стирання єврейської присутності в історії міста є факт зникнення з будинку Великої синагоги, що в центральній його частині, відповідної інформаційної дошки. Додамо, що ця сакральна споруда знаходилася в осерді єврейського Рівного міжвоєнного періоду — вулиці Шкільній. Не здійснено в ті роки й будь-яких інших заходів для означення бодай в годонімах Іншості в історії Рівного. Тим часом, топ-темами 1990-х, як і наступного десятиліття, залишалося прославлення УПА та відторгнення радянського минулого, дискредитація комуністичної течії руху Опору (влітку 1995 р., напр., на сесії Рівненської обласної ради В. Червоній заявив, «...що у роки фашистської окупації радянські партизани практично не вели боротьби із загарбниками, тому навіть могил їх на території Рівненщини немає» (Grechko 1995: 1).

Внаслідок зміни годонімів та зведення пам'ятників, що нерідко приурочувалося до пам'ятних дат УПА, символічний простір міста перетворився на поле протистояння прихильників старих і нових політичних цінностей. Так, на початку липня 1992 р. прихильники Соціалістичної партії в Рівному протестували проти демонтажу пам'ятників М. Кузнецову та Д. Медведєву (Stratiuk 1992: 1); наступного року преса опублікувала незгоду частини містян з перейменуванням тих чи інших вулиць, листи невдоволення зі станом меморіалів, які ушлавлювали дії радянських вояків у боротьбі з нацизмом. У 1994 р. незгоду з перейменуванням вулиць (зокрема, зникнення вулиці Ватутіна, майдану Героїв Сталінграду) висловила у відкритому листі до голови Рівненської міської управи В. Мороза президія Рівненської обласної ради ветеранів (Vidkrytyi lyst 1994: 2). Приклади неприйняття частиною рівнян змін у символічному просторі міста (власне ж тих, які зумовлювалися стиранням пам'яті про Червону Армію та радянських партизан, з одного боку, та ушавлення УПА, з другого) можна продовжувати. Своєрідною кульмінацією неоднозначності сприйняття змін стала спроба визнати С. Бандеру почесним громадянином Рівного.¹ Це була ініціатива ВО «Свобода», яка винесла свою пропозицію на розгляд міської ради на початку 2011 р. Її підтримали тільки депутати від «Батьківщини», чого не вистачило для ухвалення відповідного позитивного рішення. Більше того, міські обранці підтримали запропоновану «Фронтом змін» пропозицію щодо скасування Указу Президента України «Про присвоєння Степанові Бандері звання Героя України». Представники «Удару», «Народної партії» та Партії регіонів висловилися за укладення Рівненською міською радою відповідного документу (Levchuk 2011: 1).

Певну роль у популяризації теми УПА відіграли вимоги визнати її та Організацію Українських Націоналістів, що озвучувалися в різних областях Західної України, воюючою стороною в Другій світовій війні. Такі пропозиції на різних рівнях артикулювалися і на Рівненщині. Зокрема, в час підготовки до святкування 50-річчя та 55-річчя з часу її утворення (Yshly za voliu 1992: 1).

¹ На той час С. Бандері присвоєно звання почесного громадянина Львова, Луцька, Тернополя, Івано-Франківська, Долини, Тереховлі, Трускавця, Червонограду й Хусту.

Після перших кроків у зміні символічного простору міста Рівного (запровадження нових назв вулиць, якими відображалася історія УПА) здійснено нові — встановлення меморіальних дошок і побудова каплиці. Зокрема, 9 березня 1998 р. відкрито й посвячено меморіальну дошку засновникові «Поліської Січі», командир УПА Т. Бульбі-Боровцю (Buhalo 1998: 2). Згодом, у 2001 р., на кладовищі Грабник зведено каплицю пам'яті Кліма Савура та героїв національно-визвольних змагань 1918–1950 рр.

Зрозуміло, ці зміни стали можливими завдяки зростанню авторитету опозиційних комуністам політичних сил, роботи їхніх представників в органах місцевого самоврядування. Свідчення цього — результати виборів 2002 р. до Верховної Ради України, коли виборчий блок «Наша Україна» здобув найбільше голосів (23,45 %). Якщо до законодавчого органу держави обрано 20,6 % комуністів (Vybory 2002: 1), то в рівненську обласну раду не потрапив жоден їх представник. Що ж до міської ради Рівного, то її склад у 2002 р. був таким:

Таблиця 1. Склад депутатів Рівненської міської ради (2002 р.)

<i>Політична партія</i>	<i>Кількість мандатів</i>
УНР	10
НРУ	8
«Єдність»	3
«Жінки за майбутнє»	2
ПЗУ	2
КПУ	1
ПРП	1
Партія регіонів	1
Позапартійні	23
Всього	51

Таблицю 1 укладено на основі: (Gerus 2002: 1)

Таким чином, підготовка до відзначення 60-річчя УПА відбувалася за умов, коли комуністи у Верховній Раді України складали п'яту частину, а їхні соратники фактично не були представлені в рівненській міській та обласній рада. Тим часом дилеми в формуванні символічного простору міст України визначалися спектром ініціатив Президента України Л. Кучми, що коливався від створення в 1997 р. урядової комісії з вивчення діяльності ОНУ–УПА до його Указів про відзначення річниць визволення України з-під нацистської окупації, проведення в 2001 р. Днів пам'яті жертв Бабиного Яру й встановлення того ж року свята Дня партизанської слави. Ці ініціативи

Президента з'явилися в час, коли в Галичині вже повним ходом йшло звеличення УПА й розпочалася «війна пам'ятників» (Grycenko 2017: 117).

Враховуючи такий широкий ціннісний діапазон в указах Президента України й підготовку бодай частини національно-демократичних сил до відзначення 60-річчя з часу постанови УПА, зважаючи на роль ЗМІ в формуванні громадської думки чи, щонайменше, популяризацію ними тих чи інших сюжетів історії, пропонуємо проаналізувати кількість публікацій на «історичну тематику» газети Рівненської обласної державної адміністрації «Вільне слово» в 2001–2002 рр. (відповідно 95 та 99 номерів).

Таблиця 2. Тематика публікацій з історичної тематики газети «Вільне слово» (2001–2002 рр.)

Тема	Кількість публікацій	
	2001 р.	2002 р.
Німецько-радянська війна та рух Опору	21	14
Ветерани Червоної Армії та партизанського руху	16	12
УПА	2	17
Голокост	2	3

Результати контент-аналізу промовисті: тема Другої світової війни є актуальною для «рупору» облдержадміністрації. В 194 номерах газети, що вийшли за два роки, вона фігурує у 88 публікаціях. При цьому незмінно маргінальною залишається тема Голокосту, дещо зменшується увага до подій «радянського канону», натомість стрімко зростає кількість публікацій, які присвячені історії УПА.

З-поміж Інших, які час від часу (відверто кажучи, вкрай рідко) згадуються на сторінках «Вільного слова» — євреї, поляки та німці — ті, хто, поруч із чехами, до початку Другої світової війни проживали на Волині пліч-о-пліч з українцями. При цьому «єврейська тематика» представлена чи не винятково Голокостом: події 1941 р. в Сосонках, участь євреїв у русі Опору, відкриття меморіалів на місцях розстрілів жертв на теренах Рівненської області та їх порятунок Праведниками народів світу.

Тим часом тема УПА віддавна значно потужніше просувалася іншим періодичним виданням — друкованим органом Крайового Проводу Рівненського РУХу газетою «Волинь», яка почала виходити з 20 вересня 1991 р. Саме вона суттєво посприяла популяризації на Рівненщині україноцентричної моделі пам'яті. Цей часопис швидко випередив свого головного конкурента — газету «Червоний прапор», яка з часом перетворилася у «Вільне слово»: тираж «Волині», котра стала головним рупором державницької ідеї на Рівненщині, в часи найбільшої її популярності складав 75 тис. екземплярів (Stepanyshyn 1996: 1).

Представляючи минуле на засадах етноцентризму, газета зробила чимало для відродження знань про УПА та їх популяризацію. «Завдяки крайовому Рухові та «Волині» — стверджується в статті, що опублікована до 5-річчя часопису, — стали відомими і впорядковані сотні могил повстанців-патріотів, для людей відкрились яскраві сторінки нерівної, але героїчної звитяги УПА» (Stepanyshyn 1996: 2).

«Волинь» була оголошена тими, хто її заснував, спадкоємницею однойменної газети, яка видавалася в Рівному в умовах нацистського окупаційного режиму (1941–1943 рр.) (Poterymo do vesny, 1991: 1). Ініціатори відродженого рівненського часопису проігнорували той факт, що жорсткий контроль над суспільно-політичним життям на окупованих територіях призвів до повсякчасного друку колишньою «Волинню» тих ідеологічних кліше, які визначалися в Берліні. Публікації з антисемітськими висловами у ній просто рясніють. Одночасно ті, хто відроджував часопис «не помітили» співпраці її редакції з окупантом, оспівування нацистського «нового порядку», закликів до українців їхати на роботу в гітлерівську Німеччину. Зв'язок нового рівненського часопису із газетою 50-річної давнини прописано в колонтитулі видання: «Заснований у 1941 р. Відроджений у 1991 р.». Ба, більше: дотримуючись обраної позиції спадкоємності, наприкінці 1990-х рр., перебуваючи в конфлікті з владою, рівненська редакція газети РУХу опублікувала статтю під такою назвою: «Гітлер закрив «Волинь» у 1942 році. Чи вдасться це Кучмі в 1999-му?» (Gitler zakryv “Volyn” 199: 1).

Іншість на сторінках відродженої «Волині», яка послідовно популяризувала ідеал суверенітету України, фактично відсутня аж до літа 1998 р., коли в ній розпочато передрук праці М. Шестопаля «Євреї в Україні (історична довідка)». Цей сумнівний, відверто упереджений щодо євреїв текст друкується в 34 номерах часопису, що, на наш погляд, прояснює позицію редакції «Волині» в «єврейському питанні». Чи не єдина стаття в цьому часопису, яка стосується Голокосту, — опублікований фрагмент рукопису книги Й. Пацули «Волинь і волиняни в Другій світовій війні», який закінчено роздумами над природою «радянських євреїв». Останні не постають перед читачем нащадками тих, хто колись формував полікультурний «мікросесвіт» краю. Навпаки:

«...жили тут саме радянські-зденационалізовані євреї. Своєї мови й культури позбавлені, до української мови й культури не привчені. Освічені на багатій спадщині третього народу» (Pasula 1999: 6).

Таке потрактування євреїв промовисте. Воно є таким, що не дозволило РУХівській «Волині» сприймати втрачений компонент соціокультурного простору регіону, країни як «свій», власний біль. Де-факто це відторгнення Іншого, який постраждав як від нацизму, так і повоєнного радянського антисемітизму.

Припускаємо, в маргіналізації Іншого як потенційного суб'єкта символічного простору Рівного, а в просуванні в нього героїки УПА — достеменно, не останню роль відіграв В. Червоний. На доказ цієї гіпотези наведемо такий приклад. Програма РУХу в час виборів 1998 р. до Верховної Ради України включала розділ «Національна культура: від джерел — до вершин», яким декларовано сприяння розвитку української мови, культури тощо, а також підтримку в розвої культур усіх націй, що проживали в Україні (Novyi shliach Ukrainy 1998: 10). Тим часом програма В. Червоний, який у той

час балотувався на посаду міського голови Рівного, розставляла наголоси інакше: утвердження української національної культури, церкви, християнських моральних цінностей тощо. Будь-якої згадки про культуру національних меншин чи збереження їхньої історико-культурної спадщини програма цього представника РУХу не містила (Kandydat 1998: 4).

2002-й став роком стрімкого переобрамлення символічного простору Рівного й області, що було зумовлено активною й послідовною підготовкою до відзначення 60-річчя УПА. 13 жовтня того року відкрито монумент на поліському хуторі Гутвин Костопільського району, де свого часу знаходився т.зв. постій головного командування УПА. Промовцями на цьому заході був керівник фракції «Наша Україна» В. Ющенко, народний депутат Верховної Ради України Ю. Шершун, заступник голови Рівненської обласної державної адміністрації О. Чуприна, голова Костопільської райдержадміністрації М. Кривко та ін. Схожою була й репрезентація можновладців на відкритті 14 жовтня 2002 р. в Рівному пам'ятника головному командирі УПА-Північ Климові Савуру. «В урочистостях, — стверджувало «Вільне слово», — взяли участь представники міської влади та народні депутати» (Fomenko 2002: 1).

Участь представників влади й політичних партій у цих заходах, з одного боку, проігнорована ними 60-та річниця з часу ліквідації гетто в Рівному (як, до слова, і в багатьох інших містечках області), що припала на той самий рік, з другого, відобразили потрактування ними домінант історії, її інструменталізації. Констатована асиметрія відзначення річниць — опосередковане свідчення місця Голокосту в місцевій «Ми»-пам'яті: мовчазне сприйняття першого як злочину нацистів і підтримка тих ініціатив, які сприяли відродженню пам'яті про націоналістичну течію руху Опору.

К. Савур — не єдина постать, яку місцеві політичні еліти прагнули закарбувати в пам'ятниках, наповнюючи тим самим символічний простір міста й одночасно створюючи місця для проведення відповідних комемораційних заходів. Аналогічні наміри вони мали й щодо Т. Бульби-Боровця, С. Бандери й Н. Хосевича, що дало привід дописувачу місцевої преси означити одну із тенденцій суспільно-політичного життя міста як «пам'ятникоманію» (Goshovsky 2005: 2).

Встановлення пам'ятника Т. Бульбі-Боровцю ухвалено міською радою Рівного в квітні 2003 р. як один із заходів у підготовці до відзначення 100-річчя з дня його народження. На це рішення певною мірою вплинуло звернення до неї 15 тис. рівнян (Buhalo 2005: 19), яких, вірогідно, зорганізувала керована В. Червонієм Українська Народна Партія. Оскільки монумент у визначений термін встановити не вдалося, міська рада через рік визначила місце його будівництва, де в 2011 р. встановлено камінь (Gon, Dolganov, Ivchuk 2017: 97–98).

Такий маркер зведення пам'ятника С. Бандері в Рівному використано навесні 2016 р. Через рік виконавчий комітет Рівненської міської ради оголосив відкритий конкурс на краще мистецьке представлення образу С. Бандери архітекторами (U Rivnomu... 2018).

На відміну від задуму звести пам'ятники останньому й Т. Бульбі-Боровцю, реалізованим прикладом інструменталізації пам'яті про УПА в Рівному є відкриття в

жовтні 2012 р. пам'ятника Нілові Хасевичу в час відзначення 70-річчя її постановя (U Rivnomu vidkryto pamiatnyk khudozhnyku UPA 2012). Воно стало можливим завдяки тому, що погруддя, яке було власністю університету Малої академії управління персоналом, викупила Рівненська міська рада з ініціативи її депутата від ВО «Батьківщина» О. Курсика (Patrioty vsi... 2010: 2).

Отже, маємо підстави констатувати те, що мистецькому розв'язанню проблеми пам'яткобудівництва чи іншого роду інструментам наповнення символічного простору передують архітектоніка рішень органу місцевого самоврядування чи його структурних підрозділів, котрі відображають їх потрактування змісту історії. Роль місцевих політичних еліт у визначенні смислових горизонтів символічного простору міста, його інструменталістську сутність, яка дозволяє забувати ті чи інші події історії й навпаки – наголошувати на інших, яскраво ілюструє й встановлення меморіальної дошки редакції газети «Волинь» (2013 р.). Ті, хто любивав цьому, проігнорували реалії окупаційного режиму, продемонстрували як у механізмі колективної пам'яті функціонує амнезія. Як свідчить викарбуваний на меморіальній дошці текст, визначальним для ініціаторів її встановлення виявилось те, що в цій газеті «...працювали всесвітньо відомі українські письменники Олена Теліга і Улас Самчук». Осмислюючи символічний простір Рівного й місце, яке посіла ця меморіальна дошка в ньому, П. Долганов прокоментував відкриття цього інструменту пам'яті так: «Розміщена на Театральній площі, меморіальна дошка у поєднанні з відсутністю будь-яких інших вербальних маркерів про Голокост на вулицях Рівного (за поодинокими винятками, як то меморіал в урочищі Сосонки) засвідчує його амнезію щодо трагедії єврейської громади міста в умовах Другої світової війни» (Gon, Dolganov, Ivchuk 2017: 77).

Отже, за останні десятиліття символічний простір Рівного суттєво наповнено тими маркерами, які урівноважили представлення в ньому радянської героїки та діяльності УПА. Аналогічні процеси відбувалися в усій Рівненській області. Масштаб уславлення УПА прояснюють такі статистичні дані Рівненської обласної ради: до лютого 2010 р. в цій адміністративній одиниці споруджено 177 пам'ятників, встановлено 310 хрестів, збудовано 7 каплиць, відкрито 11 меморіальних дошок (Rishennia).

Визнання Іншості: рівненський досвід

Меморіал у Сосонках — не єдиний маркер, котрий певною мірою коригує висновок про всуціль україноцентричний дискурс того компоненту символічного простору Рівного, який формувався в перші десятиліття ХХІ ст. і пов'язаний із подіями Другої світової війни. Поруч із пам'ятником розстріляним рівненським євреям — пам'ятний знак волинським чехам, які брали участь у Другій світовій війні. Побудований 2007 р. з ініціативи Чехословацької громади легіонерів та нею ж профінансований (Dem'yanchuk 2007), він не відіграє тієї ролі, що могла б рівнятися з пам'ятниками радянським солдатам, жертвам концтаборів та УПА.

Прагнення РУХу зменшити радянську складову в символічному просторі міста — не єдине завдання, яке він успішно реалізовував. Маючи більшість у міській раді, він навесні 1998 р. домігся перенесення святкування дня міста: «під тиском фракції НРУ і зініційованим В. М. Червонієм поіменного голосування, — інформувала містян преса навесні того року, — рішення ради попереднього скликання [про відзначення дня міста в третю неділю травня] відмінено. День Рівного відзначатиметься 14 жовтня, коли православний люд святкує Покрову» (Маковська 1998: 1). Проте, зрозуміло, йдеться не тільки про «прив'язування» цих заходів до одного з найбільших релігійних свят¹, а й про інший аспект цієї дати: відзначення дня створення УПА.

Вище сказане дозволяє вести мову про те, що на сьогодні сюжети Другої світової війни, які відображені в символічному просторі Рівного, заходи із вшанування загиблих визначили головні (героїка Червоної Армії, УПА) та другорядні (Голокост) складові пам'ятання. Всі вони — предмет комемораційних практик. Щоправда, різних за своїми масштабами і суб'єктами учасників. Із врахуванням велелюдних заходів на пошанування воїнів Червоної Армії та УПА зрозуміло, що реквієми, які організуються силами невеличкої єврейської громади Рівного, є, скажемо так, соло, котре майже завжди чують чи не винятково самі ж його виконавці. Враження від такого висновку не змінює навіть незмінна участь у церемоніях у Сосонках нинішнього міського голови В. Хомка та покликання журналістів до теми Голокосту в річниці розстрілів у Рівному листопада 1941 р. Де-факто, цей меморіал продовжує мовчати. Сосонки не мають шансів виконати своєї функції спонукати діалог з відвідувачами, адже їх тут фактично немає. Такий статус-кво дисонує із практикою країн ЄС, де геноцид євреїв часів Другої світової війни є центральним маркером для осмислення злочинів тоталітарних режимів.

Витіснена на маргінес у символічному просторі Рівного Іншість дещо по-новому зазвучала впродовж останніх років. Це сталося завдяки встановленню Stolpersteine (каменів спотикання), меморіального знаку жертвам рівненського гетто та появі вуличних вказівників, які промовляють про історію колись поліетнічного минулого міста. Перші, якими увіковічено пам'ять жертв нацизму української, польської та єврейської національностей, а також тих, хто 8 місяців поневірявся в гетто й були розстріляні в липні 1942 р., з'явилися в Рівному завдяки зусиллям громадської організації «Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка». Вказівники ж (з-поміж яких той, що вказує на місце знаходження Сосонок) — результат проекту громадського активіста М. Балака, який у 2016 р. переміг на конкурсі громадського бюджету Рівненської міської ради. Принципово, що як одна, так і друга ініціативи були підтримані міськими чиновниками, що є добрим прикладом розуміння Іншості не як загрози, виклику, а представлення у виличному просторі соціокультурної самобутності тих вчорашніх сусідів, які канули в Лету історії в роки Другої світової війни. Водночас позиція міського голови Рівного й відповідних комісій міської ради, котрі, в одному випадку, не заважали реалізації ініціативи громадської організації, в другому, сприяли реалізації проекту одного з місцевих громадських активістів —

¹ Через кілька років депутати міської ради відмовилися від відзначення Дня міста 14 жовтня.

показники їхньої важливої ролі у процесі визначенні складових мозаїки (зокрема, етноконфесійної) символічного простору.

Висновки

Упродовж останніх десятиліть політичні еліти Рівного продемонстрували непослідовність сприйняття його соціокультурної спадщини. Її неукраїнські представники зникли як у цьому місті, так і в регіоні в час Другої світової війни, а в повоєнні роки радянська влада наповнила місто символами, які відповідали прийнятному їй потрактуванню героїки й страждань. Іншість як спосіб увиразнення соціальних груп, їх репрезентація в соціумі опинилася поза цим штучно створеним конструктом.

Відкриттям меморіалу жертвам Голокосту в Рівному його символічний простір доповнено маркером, який промовляв про «єврейське минуле» міста. Водночас відмова від його замовчування не означала правдивої готовності місцевих політичних еліт сприйняти Іншість. Інструменталізуючи пам'ять, вони ліквідували значну частину тих годонімів і пам'ятників, які промовляли про участь у німецько-радянській війні Червоної Армії та партизан, а одночасно глорифікували УПА. Це була своєрідна самоціль частини національно-демократичних сил. Маючи значне представництво в місцевих радах та користуючись підтримкою містян, вони здійснили ревізію символічного простору Рівного (зокрема тієї його складової, що промовляла про події Другої світової війни). При цьому Інший та його історико-культурна спадщина маргіналізувалися, що підтверджувалося уникненням від означення польського компоненту в міському «ландшафті». Така практика зазнала змін тільки в останні роки, коли, завдяки ініціативам місцевих активістів, що були підтримані представниками влади, в Рівному з'явилися ті інструменти нагадування, які проказують про його колишню поліконфесійність, співіснування в місті представників різних національностей.

Бібліографія:

- Androshchuk, Zoja. (2003). Nacionalnyj sklad naselennia Rivnenskoj oblasti ta jogo movni oznaky [from Ukr.: Ethnic composition of the population of Rivne region and its linguistic features]. *Vilne slovo*, 26 December: 14.
- Arkhivnyi viddil vykonavchogo komitetu Rivnenskoj miskoi rady [from Ukr.: Archive department of the executive committee of the Rivne city council], F. 201, op. 1, spr. 24, ark. 48, 50.
- Artyniuk, A. (1992). Vijna z pam'iatnykamy perehodyt u pidpillia [from Ukr.: The war with the monuments goes underground]. *Vilne slovo* 24 October: 1.
- Bagiński, Dymitr. (2008). Świece ofiarne w Janowej Dolinie [from Pol.: Memorial candles in Janowa Dolina], <http://tekstowisko.com/kriszu/54292.html> (accessed 2 October 2019).
- Bronshtejn, M. (1990). Za pamiat — velyke spasybi [from Ukr.: Thank you very much for your memory]. *Chervonyj prapor*, 14 November: 2.

- Buhalo, G. (1998). Rivnenshchyna vidznachyla 90-richnyi yuvilei Tarasa Bulby-Borovcia [from Ukr.: Rivne region celebrated the 90th anniversary of Taras Bulba-Borovets]. *Volyn*, 13 March: 2.
- Buhalo, G. (2005). "UPA v bronzi" [from Ukr.: Ukrainian Insurgent Army in bronze]. *Volyn*, 7 October: 19.
- Dem'yanchuk Bohdan. (2007). Chehy podaruvaly Rivnomu pam'yatnyk [from Ukr.: The Czechs presented a monument to Rivne]. *Ukrayina Moloda*, May, <https://www.umoloda.kiev.ua/number/912/219/33215/> (accessed 10 October 2019).
- Dem'yaniuk, I. (1999). Pro suspilno-politychne stanovyshche na Rivnenshchyni v 1998 roci [from Ukr.: About social and political situation in Rivne region in 1998]. *Pidsymky roku. Vilne slovo*, 22 January: 2.
- Dumov, F. (1992). Nezagojna rana [from Ukr.: An incurable wound]. *Vilne slovo*, 28 November: 1.
- Fabryka, R. (1991). Pamiati zhertv fashystskogo genocydu [from Ukr.: To the memory of the victims of Nazi's genocide]. *Chervonyj prapor*, 15 October: 1.
- Fedokova, Tetiana, Oleniuk, Liudmyla. (2019). Osoblyvosti nacionalnoi dekomunizacii: iak pozbuvauiusia radianskykh symvoliv na zakhodi ta skhodi krainy [from Ukr.: Features of national decommunization: how to get rid of Soviet symbols in the west and east of the country]. *Galytskyi korespondent*, 2 January, http://gk-press.if.ua/osoblyvosti-natsionalnoyi-dekomunizatsiyi-yak-pozbuvayutsya-radyanskyh-symvoliv-na-zahodi-shodi-Ukrayiny/?fbclid=IwAR3ZjPjUqfn8SrHos_u1J0DbLevn6i5UVYTAVlj_Cg5Oow_Go_ZMfKFVTOQCok (accessed 12 December 2019).
- Fedorov, A. (1991). Azkara [from Ukr.: Remembrance prayer]. *Chervonyj prapor*, 5 November: 2.
- Fejshter, D. (1990a). Pamiati shesty milioniv [from Ukr.: To the memory of six million people]. *Chervonyj prapor*, 29 May: 1.
- Fejshter, D. (1990b). Svichky skorboty – svichky nadii [from Ukr.: Candles of sorrow – candles of hope]. *Chervonyj prapor*, 14 November: 1, 4.
- Fomenko, M. (2002). Podvygy UPA uvichniui pamiatnyky [from Ukr.: Monuments commemorate the heroic deeds of the Ukrainian Insurgent Army]. *Vilne slovo*, 16 October: 1.
- Gerus, V. (2002). Protystoiannia "mista" ta "Ukrainy" [from Ukr.: Opposition of "the city" and "Ukraine"]. *Vilne slovo*, 26 April: 1.
- Gerus, V. (1992). Stari vulyci z novymy nazvamy [from Ukr.: Old streets with new names]. *Vilne slovo*, 17 October: 1.
- Gitler zakryv "Volyn" u 1942 roci. Chy vdastsia ce Kuchmi v 1999-mu? [from Ukr.: Hitler closed "Volyn" newspaper in 1942. Will Kuchma do the same in 1999?]. (1999). *Volyn*, 23 April: 1.
- Gon, Maksym, Dolhanov, Petro and Ivchuk, Nataliia. (2017). *Misto pamiaty – misto zabuttia: palimpsesty memorialnogo landshaftu Rivnogo* [from Ukr.: Town of memory – town of oblivion: palimpsests of the memorial landscape of Rivne]. Rivne: Volyn. oberegy.
- Goshovskiy, Igor. (2005). Pamiatnyky nacionalnym geroiam – vizytka Rivnogo v sviti [from Ukr.: Monuments to national heroes – the trademark of Rivne in the world]. *Volyn*, 15 July: 2.
- Grechko, Andrii. (1995). Ni, pane Chervonii, ce nasha istoriia [from Ukr.: No, Mr. Chervonii, this is our history]. *Vilne slovo*, 4 March: 1.
- Grynychuk, Bogdan. (1998). Zakonomirni naslidky nadlyshkovoï demokratyzacii [from Ukr.: The consequences of excessive democratization]. *Volyn*, 15 May: 3.
- Grycenko, Oleksandr. (2017). *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty Prezydentiv Ukrainy (1994–2014): pidgrunttia, poslannia, realizaciia, rezultaty* [from Ukr.: Presidents and memory. Memory policies of Ukrainian Presidents (1994–2014): background, messages, implementation, results]. K.: K.I.C.

- Kandydat na posadu miskogo golovy m. Rivne Chervonii Vasyl Mykhailovych. Vyborcha programa [from Ukr.: Candidate for the position of the mayor of Rivne Chervonii Vasyl Mykhailovych. Election program]. (1998). *Volyn*, 15 March: 4.
- Khymka, Ivan-Pavlo. (2014). Receptiia Golokostu v postkomunistychnii Ukraini [from Ukr.: Reception of the Holocaust in the post-communist Ukraine]. *Ukraina moderna*, <http://uamoderna.com/md/223-223> (accessed 16 December 2019).
- Komarovskyi, Volodymyr. (2003). Ukrainciv na Rivnenshchyni ponad 96 vidsotkiv [from Ukr.: Ukrainians make more than 96% of the population of Rivne region]. *Vilne slovo*, 11 April: 2.
- Levchuk, Viktoriia. (2011). Banderu ne vyznaly pochesnym gromadianynom Rivnogo [from Ukr.: Bandera has not been recognized as Rivne's honorary citizen]. *Rivnenskyi reporter*, 26 January: 1.
- Logodzinskyi, O. (1991). Za zakonamy liudianosti [from Ukr.: According to the laws of humanity]. *Nove Shyttia*, 30 November: 3.
- Makovska, Valentyna. (1998). Konfrontacyia – dilu ne pidmoga [from Ukr.: Confrontation will not help]. *Vilne slovo*, 2 May: 1.
- Nacionalna gidnist. Gurtom i vrozdrub [from Ukr.: National dignity. Wholesale and retail]. (1998). *Volyn*, 26 June: 3.
- Novyi shliach Ukrainy. Vyborcha programa Ruchu Ukrainy [from Ukr.: New way. Election program of Ukrainian People's Movement]. (1998). *Volyn*, 9 January: 3–4, 9–10.
- Pacula, Yosyp. (1999). Ukrainski yevrei chy yevrei z Ukrainy [from Ukr.: Ukrainian Jews or Jews from Ukraine]. *Volyn*, 11 May: 6.
- Pamiatnyky – ne zalozhnyky [from Ukr.: Monuments are not hostages]. (1991). *Chervonyj prapor*, 27 October: 2.
- Partii ochyma statystyky [from Ukr.: Political parties through the eyes of statistics]. (1994). *Vilne slovo*, 23 April: 1.
- Patrioty vsi, poky ne dokhodyt do dila [from Ukr.: Everybody is a patriot until it comes to action]. (2010). *7 dniv*, 25 October: 2.
- Podolskyi, Anatoliiy. (2009). Ukrainsk'e suspil'stvo i pam'yat' pro Holokost: spraba analizu deyakykh aspektiv [from Ukr.: Ukrainian society and the memory of the Holocaust: an attempt to analyze some aspects]. *Holokost i suchasnist'* 1(5): 47–59.
- Poterpymo do vesny [from Ukr.: Let us wait until spring]. (1991). *Chervonyj prapor*, 15 November: 1–2.
- Prask, Sviatoslav. (1998). Chy ye v nas ukrainska vlada? Abo shche raz pro pamiatnyky [from Ukr.: Do we have a Ukrainian power? Or once again about the monuments]. *Volyn*, 26 June: 3.
- Pro gromadsko-politychni i relidiini vidnosyny v oblasti [from Ukr.: About social-political and religious situation in the region]. (1997). *Vilne slovo*, 27 December: 2.
- Pro prypynennia naruky nad pamiatnykamy, poviazanymy z istoriieiu derzhavy ta yii symvolamy [from Ukr.: On the cessation of abuse of monuments associated with the history of the state and its symbols]. (1990). *Chervonyj prapor*, 16 October: 1.
- Rishennia [Rivnenskoii] oblasnoi rady 5-go sklykannia [from Ukr.: Decisions of the Rivne regional council of the 5th convocation], http://oblrada.rv.ua/documents/rishennya/5_sklykannya.php?SECTION_ID=37&ELEMENT_ID=3437 (accessed 5 October 2019).
- Rokytnets, M. (1993). Shche odyin mityng [from Ukr.: One more political meeting]. *Vilne slovo*, 20 October: 1.
- Rybalka, S. (2014). Regionalnyi politychnyi rezhym ta regionalna politychna elita: sproby vzaiemodii u tranzytyvnykh suspilstvakh [from Ukr.: Regional political regime and regional political elite:

- attempts of interaction in transitive societies]. V *Gileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats* 83 (4): 373–376.
- Sesiia oblasnoi rady [from Ukr.: Session of the Rivne regional council]. (1997). *Vilne slovo*, 8 March: 1.
- Shchob Ukraina bula dlia vsikh matiriu [from Ukr.: In order Ukraine to be a mother for all residents]. (2004). *Vilne slovo*, 27 October: 1–2.
- Shepitko, Ye. (1991a). Na ternovykh vitrakh [from Ukr.: On the thorny winds]. *Chervonyj prapor*, 10 July: 2.
- Shepitko, Ye. (1991b). Sosonky. 1941–1991...[from Ukr.: Sosonky. 1941–1991] *Chervonyj prapor*, 26 January: 2.
- Stepanyshyn, Sergii (1996). Rovesnytsia nezaleznoi Uktainy [from Ukr.: The peer of independent Ukraine]. *Volyn*, 20 September: 1–2.
- Stiazhkina, O. (2014). Pro okupaciiu [from Ukr.: About occupation]. *Ukrainskyi tyzhden* 46: 12–14.
- Stratiuk, O. (1992). Akciia protestu [from Ukr.: Protest action]. *Vilne slovo*, 4 July: 1.
- Tokova, O. (1991). My byly bagato riznobichnishi, nizh ce dekhto teper zobrazhaie [from Ukr.: We were much more diverse than it is depicted now]. *Chervonyj prapor*, 14 December: 2.
- Vidkryty lyst [from Ukr.: Open letter] (1994). *Vilne slovo*, 6 April.: 2.
- Vybory v Ukraini vidbulysia [from Ukr.: Election has taken place in Ukraine] (2002). *Vilne slovo*, 3 April: 1.
- U Rivnomu planuiut vidkryty pamiatnyky mitynguvalnyku ta ditiam pidzemellia [from Ukr.: Monuments to the protester and the children of the dungeon are planned to be installed in Rivne]. (2012). *Rivnenskyi reporter*, 4 January: 2.
- U Rivnomu vidkryto pamiatnyk khudozhnyku UPA [from Ukr.: A monument to the painter from the Ukrainian Insurgent Army has been unveiled in Rivne]. (2012)., <https://ukranews.com/ua/news/163624-u-rivnomu-vidkryto-pam-yatnyk-khudozhnyku-upa> (accessed 25 November 2019).
- U Rivnomu ziavytsia pamiatnyk Stepanu Banderi? [from Ukr.: Will the monument to Stepan Bandera be installed in Rivne?] (2018)., <https://rivne1.tv/news/91169> (accessed 02 December 2019).
- U Rivnomu rozpochaly budivnytvo pamiatnyka «Zhertvam golodomoriv ta politychnykh represii» (2008) [from Ukr.: Construction of a monument to the “Victims of Holodomors and Political Repressions” has started in Rivne], https://zaxid.net/u_rivnomu_rozpochali_budivnytstvo_pamrzhquoyatnika_quotzhertvam_golodomori_v_ta_politichnih_represiyquot_n1065579/amp (accessed 10 December 2019).
- Yilge, V. (2006). Zmagannia zhertv [from Ukr.: Competition of victims]. *Krytyka* 5: 14–17.
- Yshly za voliu u bii [from Ukr.: They went into the battle for freedom]. (1992). *Vilne slovo*, 17 October: 1.
- Yurchuk, Yuliya. (2014). *Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*. Stockholm: Stockholm University.
- Zajava-zvernennia do zhyteliv Rivne ta Rivnenskoï oblasti [from Ukr.: Address statement to the residents of Rivne and Rivne region]. (1991). *Chervonyj prapor*, 24 August: 1.
- Zakaliuk, Kim. (2000). Holokost – zhyvcem spaleni [from Ukr.: The Holocaust – burned alive]. *Vilne slovo*, 26 May: 2.
- Zvernennia iniciatyvnoi grupy “Vitchyzna” Ivano-Frankivskoi oblasti [from Ukr.: Address of the initiative group “Vitchyzna” of Ivano-Frankivsk region]. (1990). *Chervonyj prapor*, 13 October: 1.
- Zvernennia miskkomu Kompartii Ukrainy do rivnenchan [from Ukr.: Address of the City Committee of the Communist Party of Ukraine to the citizens of Rivne]. (1991). *Chervonyj prapor*, 23 July: 1.